

สมเด็จพระเจ้าพระยา กับการพัฒนา “ท้องถื่น”^๑

■ ปิยนอก บุนนาค

การขุดคลองภาษีเจริญ

สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) มีบทบาทสำคัญในการพัฒนาบ้านเมืองสยามตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ ถึงต้นรัชกาลที่ ๕ รวมถึงการพัฒนาท้องถื่นซึ่งในบทความนี้จะนำเสนอเฉพาะในช่วงรัชกาลที่ ๔ สมเด็จพระเจ้าพระยา ขณะเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นที่ปรึกษาสำคัญในการขุดคลองภาษีเจริญซึ่งเป็นคลองแรกที่ทางการจะให้เส้นทางค้าขายในสมัยรัชกาลที่ ๔ โดยมีการพิจารณาว่าจะขุดคลองกว้าง ๖ วาหรือ ๘ วาดี สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เห็นว่า “ที่จะขุดคลองให้กว้างนั้นไม่สามารถที่จะทำให้ประโยชน์ยืนยาวได้อย่างเช่น คลองมหาไชย แรกลงมือขุด ๘ วา สายน้ำ ดินไม่พอก็ซัดตื้น ถ้าขุดแต่คลองแคบ ๆ ให้ต้องสายน้ำก็จะกัดกว้างออกไปเอง”^๒ ด้วยเหตุนี้คลองภาษีเจริญจึงถูกขุดเป็นคลองขนาด ๔ วา ปรากฏว่าเรือเดินไปมามีประโยชน์มาก สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ จึงได้คิดขุดคลองตั้งแต่แม่น้ำเมืองนครไชยศรี (แม่น้ำท่าจีน) มาออกแม่น้ำเมืองราชบุรี (แม่น้ำแม่กลอง) โดยขุดขนาด ๖ วา เงินส่วนพระมหากษัตริย์ ๔๐๐ ชั่ง และเป็นส่วนของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ อีก ๑,๐๐๐ ชั่ง” เปิดใช้ใน พ.ศ. ๒๔๑๑ ได้รับพระราชทานชื่อว่า คลองดำเนินสะดวก ปรากฏว่าคลองดำเนินสะดวกนี้สายน้ำท่าจีนไหลขึ้นลงทะเลแรงกัดปากคลองข้างตะวันออกกว้างได้เร็ว จึงเป็นจริงดังความเห็นของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ที่ว่า ขุดเล็กก็ใหญ่ออกไป รัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวว่าเรื่องนี้เป็นเรื่องที่ “ท่านยกขึ้นพูดอยู่เสมอ”^๓ เรื่องนี้เป็นตัวอย่างย้ำให้เห็นความเป็น “พ่อค้า” ของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ คือก่อนจะ

ลงทุนทำอะไรต้องคิดอย่างรอบคอบเสียก่อนว่า จะได้ผลประโยชน์หรือกำไรคุ้มค่ากับการลงทุนหรือไม่ เมื่อพิจารณาไตร่ตรองดีแล้วจึงจะลงทุนทำสิ่งนั้น สำหรับข้อเสนอแนะของท่านเกี่ยวกับการขุดคลองให้แคบแต่ในที่สุดจะกว้างเองนั้นเป็นการประหยัดการลงทุนและเวลา แต่ได้ผลประโยชน์มาก

คลองดำเนินสะดวก

การขุดคลองดำเนินสะดวกนับว่าเป็นเรื่องสำคัญเป็นการแผ่ขยายอิทธิพลจากส่วนกลางซึ่งมีอยู่บ้างแล้วไปสู่หัวเมืองทางตะวันตก ซึ่งอยู่ใต้การปกครองของสมเด็จพระกลางเฒ่า ความสนใจดังกล่าวนี้เริ่มขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๐๒ เมื่อสมเด็จพระเจ้าพระยาและน้องชายต่างมารดาของท่านคือ จมื่นราชามาตย์ (ท้าวหม) ได้รับพระบรมราชโองการให้ไปสร้าง “พระนครคีรี” ขึ้นที่บนเขามหาสมณะเมืองเพชรบุรี โดยสร้างด้วยเครื่องอิฐถือปูนอย่างถาวร เมื่องานก่อสร้างเสร็จเรียบร้อยลง จมื่นราชามาตย์ได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระเพ็ชรพิไลยศศรีสวัสดิ์ ปลัดเมืองเพชรบุรี ต่อมาเมื่อท่านได้เลื่อนขึ้นเป็นปลัดทูลฉลองในกรมพระกลางเฒ่า น้องชายของท่าน (น้องชายต่างมารดาอีกคนหนึ่งของสมเด็จพระเจ้าพระยา) คือ เทศ ได้เป็นปลัดเมืองเพชรบุรีแทน และต่อมาได้เป็นเจ้าเมืองเพชรบุรี ได้อยู่ปกครองเมืองเพชรบุรีถึงยี่สิบสองปี เทศได้แต่งงานกับสตรีแห่งสกุลวงศาโรจน์ซึ่งแตกสาขามาจากสกุล ณ บางช้าง และมีบุตรหลานมากมายตั้งหลักแหล่งอยู่ที่เมืองนี้ ปรากฏว่านับตั้งแต่สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ไปสร้างพระราชวังที่เพชรบุรีเป็นต้นมา สกุลบนนาคได้แผ่ขยายอำนาจและอิทธิพลอย่างมั่นคงที่เพชรบุรี และขยายไปสู่สมุทรสงครามซึ่งเป็นเมืองเดิมของสกุล ณ บางช้างด้วย โดยผ่านทางสายพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม) น้องชายร่วมมารดาบิดาเดียวกับสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ

พระนครคีรี

ในระหว่างนั้นสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ มุ่งความสนใจไปที่เมืองราชบุรี ทั้งนี้ดูเหมือนว่าท่านจะตัดสินใจ “ตั้งหลัก” ที่ราชบุรีหลังจากท่านเสร็จการก่อสร้างพระราชวังที่เพชรบุรีในราวปลาย พ.ศ. ๒๔๐๓” การที่ท่านสนใจเมืองราชบุรีเพราะเมืองราชบุรีอยู่ใกล้เมืองเพชรบุรีซึ่งเป็นที่ตั้งของพระราชวังทรงพระสำราญของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ และเป็นฐานทางการเมืองทางด้านนี้ของตระกูลขุนนาคน การมาตั้งหลักแหล่งที่นี้จึงย่อมทำให้อิทธิพลของตระกูลนี้แผ่ขยายเป็นเขตติดต่อกันหลายเมือง อันนำไปสู่ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและกำลังคนในทางปฏิบัติอย่างแท้จริง นอกเหนือจากเป็นแต่เพียงทฤษฎีตั้งแต่ก่อน ประกอบกับเมืองเพชรบุรีมีชาวจีนซึ่งเป็นกำลังสำคัญทางเศรษฐกิจอยู่มาก เป็นที่แน่นอนว่าถ้าชาวจีนจำนวนมาก “ขึ้น” กับผู้ใดย่อมทำให้บุคคลผู้นั้นได้รับส่วนแบ่งผลประโยชน์มาก นอกจากนี้สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ยังมีความ “หลงใหล” ประทับใจในความสวยงามตามธรรมชาติในลุ่มแม่น้ำแม่กลองและแควน้อยด้วย” อย่างไรก็ตามเมืองราชบุรีขณะนั้นยังไม่ “เปิดกว้าง” สู่ออกโลกภายนอกนัก

ด้วยเหตุนี้หลังจากเห็นความสำเร็จของการขุดคลองภาษีเจริญแล้ว สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ จึงดำเนินการขุดคลองดำเนินสะดวกใน พ.ศ. ๒๔๐๙ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวว่าท่านได้นำเงินส่วนที่เหลือจากการก่อสร้างพระนครคีรีซึ่งรัชกาลที่ ๔ โปรดเกล้าฯ อนุมัติให้เป็นเงินใช้จ่ายของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ มาขุดคลองนี้” ผลของการขุดคลองดำเนินสะดวก คือเป็นทางลัดจากหัวเมืองตะวันตกมาสู่กรุงเทพฯ ทำให้การเดินทางไปมาระหว่างหัวเมือง

ตะวันตกกับกรุงเทพฯ สะดวกรวดเร็วขึ้น ดึงดูดให้ผู้คนจำนวนมากหลั่งไหลเข้ามาสู่เมืองราชบุรีธุรกิจการค้าขายก็พลอยเจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้น^{๑๐} สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ได้ผลประโยชน์จากการขุดคลองครั้งนี้มาก คือ นอกจากเป็นทางให้ท่านไปมาระหว่างกรุงเทพฯ ถึงราชบุรี ได้สะดวกรวดเร็วขึ้นแล้ว ท่านยังได้จับจองที่ดินสองข้างทางเป็นจำนวนมากแจกจ่ายให้แก่ภริยา พี่น้อง ลูกหลานและคนที่ฝากตัวด้วย สำหรับคนอื่นถ้าจะจับจองก็ต้องเสียเงิน นอกจากนี้สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ยังได้สร้างตึกกรมบ้านช่องอย่างใหญ่โตที่เมืองราชบุรีด้วย ดังนั้นจะเห็นได้ว่าการขุดคลองดำเนินสะดวกนั้นได้สร้างความมั่งคั่งแก่สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ปรากฏว่าสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ และพวกพ้องได้ทำนุบำรุงให้เมืองราชบุรี เจริญรุดหน้าขึ้นอย่างรวดเร็ว^{๑๑} ในขณะเดียวกับที่มีอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองด้วย

นอกจากนี้ส่วนหนึ่งของการพัฒนาท้องถิ่น คือด้านการช่างและการก่อสร้างเป็นที่น่าสังเกตว่าสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ และเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) น้องชายซึ่งเป็นผู้ควบคุมการก่อสร้างพระนครคีรีมีความรู้ด้านการช่าง การก่อสร้าง และเทคโนโลยีสมัยใหม่ต่าง ๆ เช่น การประปา การสร้างถนน การสร้างตึก เป็นอย่างดี^{๑๒} สำหรับพระนครคีรีนั้นรัชกาลที่ ๔ ได้เสด็จไปประทับหลายครั้ง โดยมีเจ้านายและขุนนางตามเสด็จเสมอ ขุนนางเหล่านี้โดยเฉพาะพวกบุนนาคซึ่งหมายรวมถึงสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ได้สร้างที่พักริมน้ำขึ้นอีกหลายหลังด้วยการก่อสร้างดังกล่าวนับว่าเป็นส่วนหนึ่งแห่งการพัฒนาเมืองเพชรบุรี

นอกจากนี้ยังมีข้อที่ต้องนำมาพิจารณาเป็นพิเศษในหัวข้อนี้คือเรื่อง ลาวพวน ลาวทรงดำ ซึ่งเป็นชนกลุ่มน้อยที่อพยพมาอยู่ที่เมืองเพชรบุรี กล่าวคือในการสร้างพระนครคีรี สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ได้เกณฑ์ “พวกลาวพวน ลาวทรงดำ มาทำทางและการตัดขนศิลาปรางที่ลุ่มแลปราบที่ดอนเป็นราชการหน้าแรงมาก”^{๑๓} ด้วยเหตุนี้ท่านจึงได้กราบบังคมทูลว่า

...ลาวพวน ลาวทรงดำ ได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณมากกว่าไพร่หลวงหม้ออื่น ตราภูมิซึ่งพระราชทานไว้ให้คุ้มห้ามอากรสมภักษรตลาดค่าน้ำทั้งปวงนั้นก็ไม่มีที่จะใช้คุ้มห้ามสิ่งใดให้วิเสศกว่าไพร่หลวงหม้ออื่นได้ เพราะในเมืองเพ็ชรบุรีการทำไร่ปลูกเพาะพืชผลต่าง ๆ แลการหากุ้งหาลปลา แลค้าขายอย่างอื่น ลาวหม้อนี้ก็ไม่ได้ทำเป็นที่เลี้ยงชีวิตของตนได้อาศัยแต่การทำอย่างเดียวเป็นที่เลี้ยงชีวิต จะขอรับพระราชทานยกค่าน้ำให้โดยสมควร เพื่อจะได้เป็นกำลังทำราชการฉลองพระเดชพระคุณมากกว่าไพร่หลวงสามัญ จะได้เป็นที่ยินดีไม่เป็นที่เสียใจ ว่าต้องรับราชการมากกว่าไพร่หลวงหม้ออื่น^{๑๔}

รัชกาลที่ ๔ ทรงเห็นชอบด้วยได้โปรดเกล้าฯ “ให้ทำตราภูมิพิเศษเป็นสำคัญให้ยกค่าน้ำพระราชทานให้แก่ไพร่หลวง ลาวพวน ลาวทรงดำ เมืองเพชรบุรีเสมอคนสะแปดบาท..^{๑๕}”

เรื่องนี้เป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ รู้หลักจิตวิทยาในการปกครองคน รู้จัก “การใช้และการให้” นอกจากช่วยเหลือพวกลาวพวน ลาวทรงดำ ให้ไม่ต้องรับภาระหนักในเรื่องการเสียค่าน้ำอันเป็นการก่อให้เกิดกำลังใจในการที่จะ “รับใช้ทางราชการ” ต่อไปแล้ว ยังเป็นการสร้างความจงรักภักดีและ

เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี
(ท้วม บุนนาค)

ความนิยมในองค์พระมหากษัตริย์และตัวสมเด็จพระยาฯ เองให้เกิดขึ้นในบรรดา
ลาวพวน ลาวทรงดำซึ่งเป็นชนกลุ่มน้อยในเมืองไทยและเป็นแรงงานสำคัญของ
หัวเมืองตะวันตกอีกด้วย

การพัฒนาท้องถิ่นด้านการก่อสร้างนี้ สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ได้เป็นผู้รับสนอง
พระบรมราชโองการของรัชกาลที่ ๔ หลายครั้ง เช่น การสร้างพระอภิเนาว์นิเวศน์
ในพระบรมมหาราชวัง การสร้างที่ประพาส ณ อ่างศิลา ซึ่งสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ และ
เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) น้องชาย ได้สร้างตึกอาศัยสถานขึ้นไว้ด้วย เพื่อให้
คนป่วยได้อาศัยพักรักษาตัวอันถือเป็นการกุศลและทำให้ชื่อเสียงของท่านเป็นที่
ปรากฏด้วย

พระนารายณ์ราชานิเวศน์ เมืองลพบุรี

กรณีสำคัญที่ควรกล่าวถึงอีกเรื่องหนึ่ง คือการสร้างพระนารายณ์ราชานิเวศน์
ที่เมืองลพบุรี ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากรัฐบาลสยามพิจารณาเห็นว่า ถ้าจะเกิดเหตุการณ์
ความขัดแย้งกับชาติตะวันตก จนถึงทำสงครามกันแล้ว สถานที่ตั้งของกรุงเทพฯ ย่อมไม่
ปลอดภัย เพราะเรือรบสามารถเข้ามาถึงได้ จึงควรมีราชธานีเป็นที่มั่นให้ห่างทางเรือรบ
ของข้าศึกอีกแห่งหนึ่ง รัชกาลที่ ๔ จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ
และสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ขึ้นไปสำรวจเมืองนครราชสีมา ใน พ.ศ. ๒๓๙๙ เพื่อ
พิจารณาว่าเมืองนครราชสีมาจะสนองนโยบายดังกล่าวของรัฐบาลหรือไม่ ทั้งสอง
ท่านมีความเห็นสอดคล้องกันว่า “เมืองนครราชสีมาอันนี้ตัดตัดทั้งทางที่จะไปมา
กับกรุงเทพฯ ก็ลำบาก จึงไม่เหมาะสมจะเป็นราชธานี”^{๑๖} รัชกาลที่ ๔ ทรงนึกถึง
กระแสพระราชดำริของสมเด็จพระนารายณ์ที่ทรงสร้างเมืองลพบุรีให้เป็นเสมือน
ราชธานีแห่งที่สองเพื่อป้องกันชาวตะวันตกได้ จึงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ
ดำเนินการสร้างพระนารายณ์ราชานิเวศน์ขึ้นเป็นเบื้องต้น

เรื่องการพิจารณาสร้างราชธานีแห่งที่สองนี้ แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระ
พระปิ่นเกล้าฯ และสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ซึ่งเคยทำงานร่วมกันมาในสมัยรัชกาลที่ ๓
มาถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ ก็ยังได้ทำงานร่วมกันอีก ทั้งยังมีความคิดเห็นสอดคล้องกันด้วย
แต่การทำงานร่วมกันในรัชกาลนี้ปรากฏน้อยครั้งมาก เพราะในช่วงหลังพระบาท
สมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ไม่ทรงเข้ายุ่งเกี่ยวในการบ้านเมืองนัก และจากการพิจารณา
ว่าเมืองนครราชสีมาไม่เหมาะที่จะเป็นราชธานีแห่งที่สองนั้น แสดงให้เห็นถึงความ
สามารถในการพิจารณาขัญมิตีที่เหมาะสมทั้งด้านเศรษฐกิจ การคมนาคม และ
ยุทธศาสตร์ของท่านทั้งสองในฐานะนักปกครองและนักการทหารด้วย

สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) มีบทบาทหลายด้าน
ในประวัติศาสตร์การเมืองการปกครองไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๒ ถึงรัชกาลที่ ๕ แห่ง
กรุงรัตนโกสินทร์ บทบาทด้านหนึ่งคือการพัฒนาท้องถิ่นหัวเมืองในสมัยรัชกาลที่ ๔
ด้วยความรู้ความสามารถทางด้านการเมือง ยุทธศาสตร์ เศรษฐกิจ และการช่างของ
ท่าน ดังจะเห็นได้จากการพัฒนาท้องถิ่นเมืองเพชรบุรี และเมืองราชบุรี ให้มีความ
เจริญก้าวหน้าขึ้นอันเป็นพื้นฐานสู่การเป็นเมืองสำคัญทางด้านตะวันตกของไทย
ในปัจจุบัน

“ การสร้างพระนารายณ์
ราชานิเวศน์ที่เมืองลพบุรี ทั้งนี้สืบเนื่อง
มาจากรัฐบาลสยามพิจารณาเห็นว่า
ถ้าจะเกิดเหตุการณ์ความขัดแย้งกับ
ชาติตะวันตก จนถึงทำสงครามกัน
แล้ว สถานที่ตั้งของกรุงเทพฯ ย่อม
ไม่ปลอดภัย เพราะเรือรบสามารถเข้า
มาถึงได้ จึงควรมีราชธานีเป็นที่มั่นให้
ห่างทางเรือรบของข้าศึกอีกแห่งหนึ่ง ”

เชิงอรรถ

- ^๑ปรับปรุงจาก ปิยนาท บุนนาค, “แนวความคิดและบทบาททางการเมืองของ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๒ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๕” วิทยานิพนธ์หลักสูตรปริญญารัฐศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการปกครอง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๓. หน้า ๑๐๖ - ๑๑๒.
- ^๒พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา “บอกมายังมกุฎราชกุมาร สำหรับที่ประชุม” ลงวันที่ ๑ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๘ อ้างถึงใน ญัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ พระนคร : โรงเรียนเทพพิศาล, ๒๕๐๕, หน้า ๓๐๙.
- ^๓เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔, (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๗), หน้า ๑๙๘.
- ^๔พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา “บอกมายัง...,” หน้า ๓๑๑.
- ^๕บรรดาศักดิ์สูงสุดคือเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี เสนาบดีกรมพระคลังใน สมัยรัชกาลที่ ๕.
- ^๖RujyaAbhakorn, “Ratburi, the Inner Province : Local Government and Central Politics in Siam 1868 – 1892. Ph.D. Thesis, Cornell University, 1980, chap.5, pp. 11 – 12.
- ^๗Ibid., p.12.
- ^๘Ibid., p.14.
- ^๙พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระราชหัตถเลขาบอกมายัง...,” อ้างถึงใน ญัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, “สมเด็จพระเจ้าพระยา...”, หน้า ๓๑๐.
- ^{๑๐}RujayaAbhakorn, “Ratburi, the Inner Province...”, chap.5.
- ^{๑๑}ดูรายละเอียดใน Ibid., chap. 5.
- ^{๑๒}ปิยนาท นิโครธา, “บทบาทของเสนาบดีตระกูลบุนนาคในการปกครองประเทศสยามตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ถึงต้นรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. ๒๓๒๕ - พ.ศ.๒๔๑๖) วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๔.
- ^{๑๓}ประกาศร่างตราภูมิคุ้มห้ามค่านา, ประชุมกฎหมายประจำศก. เล่ม ๖. หน้า ๒๒๙.
- ^{๑๔}เรื่องเดียวกัน.
- ^{๑๕}เรื่องเดียวกัน.
- ^{๑๖}ปิยนาท นิโครธา, “บทบาทของเสนาบดีตระกูลบุนนาค...”, หน้า ๓๓๑ - ๓๓๒.

